

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.7.36>**KONCEPCJA ROZWOJU E-DEMOKRACJI W UKRAINIE: PUBLIKACJA WYNIKÓW***Anatolii Pavziuk**aspirant Katedry Prawa Konstytucyjnego
Uniwersytetu Narodowego „Odeska Akademia Prawnicza”**(Odessa, Ukraina)*

ORCID ID: 0009-0008-0924-1333

pavzukk@onua.edu.ua

Adnotacja. W artykule przeanalizowano argumenty wskazujące na potrzebę upublicznienia informacji na temat realizacji rozporządzenia Gabinetu Ministrów Ukrainy nr 797-p z dnia 8.11. 2017 r. (w sprawie Konceptcji i Planu Działań w zakresie jej realizacji) i zidentyfikowano szereg kluczowych powodów, takich jak szerzenie świadomości, aktywizacja obywatelska, wspieranie reform, tworzenie rzetelnych zaleceń, publiczna presja i potępienie oraz systematyzacja informacji. Zbudowano szereg argumentów wyjaśniających potrzebę publikowania informacji na temat wdrażania Planu Działań: przejrzystość i otwartość; odpowiedzialność Gabinetu Ministrów Ukrainy, zaangażowanie obywateli, zwiększone zaufanie i poprawa efektywności zarządzania. Uzasadniono, że przestrzeganie takich zaleceń przyczyni się do stworzenia bardziej otwartego i przejrzystego rządu oraz pomoże zapewnić, że realizacja Planu Działań na rzecz rozwoju demokracji elektronicznej w Ukrainie zostanie upubliczniona, pod warunkiem aktywnego wsparcia publicznego oraz wprowadzenia mechanizmów nacisku publicznego i monitorowania.

Słowa kluczowe: e-demokracja, prawo konstytucyjne, wykorzystanie e-technologii, prawo wyborcze, koncepcja, argumenty.

**CONCEPT OF DEVELOPMENT OF E-DEMOCRACY IN UKRAINE:
PUBLICATION OF RESULTS***Anatolii Pavziuk**Graduate student of the Department of Constitutional Law
National University «Odesa Law Academy» (Odessa, Ukraine)*

ORCID ID: 0009-0008-0924-1333

pavzukk@onua.edu.ua

Abstract. The article examines the arguments that point to the need to publicize the implementation of the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 8, 2017 No. 797-r (regarding the Concept and the Plan of Measures for it) and highlights a number of key reasons for this, such as spreading awareness, activating citizenship, and supporting reforms, creation of reasonable recommendations, public pressure and condemnation, systematization of information. A number of arguments explaining the need to publish information on the implementation of the Action Plan are substantiated: transparency and openness; responsibility of the Cabinet of Ministers of Ukraine, involvement of citizens, increase of trust, improvement of management efficiency. It is substantiated that compliance with such recommendations will contribute to the creation of a more open and transparent government and will help ensure the publication of the Action Plan for the Development of Electronic Democracy in Ukraine, subject to active public support, implementation of public pressure and monitoring mechanisms.

Key words: e-democracy, constitutional law, application of e-technologies, electoral law, concept, arguments.

**КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ:
ОПРИЛЮДНЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ***Анатолій Павзюк**аспірант кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»**(Одеса, Україна)*

ORCID ID: 0009-0008-0924-1333

pavzukk@onua.edu.ua

Анотація. В статті досліджено аргументи, які вказують на необхідність оприлюднення виконання Розпорядження КМ України від 8.11.2017 №797-р (щодо Концепції та Плану заходів щодо її реалізації) та виокремлено ряд ключових причин для цього, як то для поширення усвідомлення, активізації громадянства, підтримки реформ, створення обґрунтованих рекомендацій, публічний тиск і засудження, систематизація інформації. Вибудовано ряд аргументів, які пояснюють необхідність оприлюднення інформації про виконання Плану заходів: про-

зорість та відкритість; відповідальність Кабінету Міністрів України, залучення громадян, підвищення довіри, покращення ефективності управління. Обґрунтовано, що дотримання таких рекомендацій сприятиме створенню більш відкритого і прозорого уряду та допоможе забезпечити оприлюднення виконання Плану заходів з метою розвитку електронної демократії в Україні за умови активної громадської підтримки, впровадження механізмів громадського тиску і моніторингу.

Ключові слова: електронна демократія, конституційне право, застосування е-технологій, виборче право, концепція, аргументи.

Вступ. В 2017 році Кабінетом Міністрів України (далі – КМ України) була схвалена Концепція розвитку електронної демократії (далі – Концепція), метою якої було визначено «формування політичних, організаційних, технологічних та ідеологічних умов розвитку електронної демократії в Україні, що характеризується зростанням широкого долучення громадян до комунікації, співпраці з органами державної влади, контролю за ними, участі у виробленні політики, розвитку самоорганізації та самоврядування, а також рівнем довіри до суб'єктів владних повноважень; узгодження стандартів державної політики зазначеної сфери з міжнародними, зокрема європейськими стандартами».[1] Цим же розпорядженням було затверджено План заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної демократії (далі – План заходів), а станом на 01.11.2022 року щодо її реалізації вже тричі внесені зміни (Розпорядження КМ України № 98-р від 14.02.2018, Постанови КМ України № 123 від 05.02.2020, № 884 від 23.09.2020). Аналіз змісту Розпорядження КМ України від 8.11.2017 №797-р, Концепції та Плану заходів щодо її реалізації дозволяє констатувати спрямування зусиль держави на розвиток електронної демократії, вказівку міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, обласним та Київській міській державним адміністраціям, щодо забезпечення виконання затвердженого цим розпорядженням Плану заходів та обов'язковості подання щороку до 10 січня Міністерству цифрової трансформації інформації про стан виконання вищезазначеного Плану заходів для її узагальнення та подання у двотижневий строк Кабінетові Міністрів України (Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації», 2017). Проте відсутнє оприлюднення виконання Розпорядження КМ України від 8.11.2017 №797-р, Концепції та Плану заходів щодо її реалізації, що впливає на демократію та прозорість в державному управлінні, а також на здійснення контролю громадськістю. Нагальною є потреба у дослідженні аргументів щодо необхідності оприлюднення виконання Розпорядження КМ України від 8.11.2017 №797-р, Концепції та Плану заходів щодо її реалізації та формування відповідних рекомендацій для такого належного оприлюднення.

Основна частина. Під час дослідження здійснено аналіз літератури, статистичних даних, електронних ресурсів та законодавства, вивчено конкретні приклади проектів, пов'язаних з е-демократією, які реалізуються. Порівняно розвиток електронної демократії в Україні з іншими країнами та регіонами, щоб виділити особливості та подібності. Досліджено технологічні платформи та інструменти, які використовуються для реалізації е-демократії в Україні, проведено спостереження за процесами, пов'язаними з е-демократією, розглянуто питання фінансування проектів е-демократії та їх вплив на розвиток цих ініціатив. Після збору та аналізу даних, їх інтегровано, щоб сформулювати висновки та рекомендації щодо розвитку е-демократії в Україні. Забезпечено статтю відповідними доказами та посиланнями на джерела для підтримки тез та висновків.

Актуальні проблеми демократії досліджували М. Афанасьєва, В. Бабкін, М. Баймуратов, Я. Берназюк, Ф. Бурчак, І. Бутко, Р. Давидов, В. Кампо, Р. Князевіч, М. Козюбра, Л. Козодой, В. Копейчиков, М. Корнієнко, Б. Кофман, Л. Кривенко, В. Кузьменко, М. Малишко, П. Мартиненко, О. Марцеляк, В. Мелашенко, О. Мироненко, Г. Мурашин, Н. Ніжник, М. Орзіх, І. Панкевич В. Погорілко, Т. Подорожна, П. Рабінович, А. Селіванов, С. Серьогіна, О. Совгіря, С. Сон, В. Сиренко, М. Ставнічук, Т. Шешенко, А. Таранов, В. Тацій, Є. Тихонова, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, В. Цветков, М. Цвік, П. Чалий, Я. Чистоколяний, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна, Л. Юзьков, А. Ющик, В. Яворський та ін. Вартують уваги результати досліджень електронної демократії, що містяться в працях М. Афанасьєвої, А. Берези, С. Бойчуна, С. Довгого, С. Дорогих, В. Дрешпака, І. Коржа, Ю.І. Крилової, К. Логос, В. Лихоступа, С. Лихоступа, Л. Стороженко, С. Чукута.

Мета статті полягає в дослідженні аргументів, які вказують на необхідність оприлюднення виконання Розпорядження КМ України від 8.11.2017 №797-р, Концепції та Плану заходів щодо її реалізації, та спрямована на формування відповідних рекомендацій щодо закріплення необхідності оприлюднення результатів реалізації таких концепцій та плану заходів до них.

Результати та їх обговорення. Н. Бойко акцентує, що за результатами дослідження 2020 р., Україна увійшла до групи країн із високим рівнем за Індексом електронної участі, 46-е місце серед 193 країн світу. До Індексу електронної участі входять: е-інформація (забезпечення участі через надання громадянам публічної інформації та доступу до інформації без або на вимогу; е-консультація (залучення громадян до внесення та обговорення питань державної політики й послуг); е-прийняття рішень (розширення прав і можливостей громадян через спільне розроблення варіантів політики та спільне виробництво компонентів послуг). Результати міжнародного дослідження ООН свідчать про наближення України за індексним виміром можливостей е-участі до провідних демократичних країн світу, збільшення соціотехнічної бази реалізації е-взаємодії влади з громадськістю (Бойко, 220: 140). Митко А.М. стверджує, що Концепцію «електронної демократії» варто віднести до тих теорій, які вважають комп'ютерні мережі важливим інструментом функціонування демократичної політичної системи, а прерогативою е-демократії є можливість громадян впливати на специфіку прийняття політичних рішень (Митко, 2014: 35).

В.В. Засадко, Є.Е. Матвеев підкреслюють, що нормативно-правова база може як стимулювати, так і створювати перешкоди для е-участі, а правові рамки доступу до інформації та прозорості є критичні для підтримки участі. На е-участь впливають закони та інші нормативні акти щодо кібербезпеки, кібертероризму, телекомунікацій, які швидко розвиваються у більшості країн. При цьому, законодавчі вимоги щодо нормотворчості державними установами можуть не спонукати агенції прагнути до залучення зацікавлених сторін, а на рівні урядових відомств існуючі вимоги щодо участі можуть не заохочувати до впровадження нових каналів е-участі, оскільки це може бути сприйнято як створення ризиків з боку зацікавлених сторін (Засадко, Матвеев, 2022: 139).

Дослідження та розробка аргументів, які вказують на необхідність оприлюднення виконання Розпорядження КМ України від 8.11.2017 №797-р, Концепції та Плану заходів щодо її реалізації є важливою з кількох ключових причин. По-перше, **для поширення усвідомлення**. Дослідження та розробка аргументів допоможуть поширити усвідомлення щодо важливості оприлюднення виконання рішень, планів уряду та залучити більше громадян, громадських організацій та інших зацікавлених сторін до питань демократії та відкритості в урядовій діяльності. По-друге, **активізація громадянства**. Запропоновані аргументи допоможуть переконати громадян у важливості їхньої активної участі у політичному процесі та їх розуміння, як оприлюднення виконання рішень впливає на демократію та владну відповідальність, збільшити схильність відстоювати свої права і вимагати відкритості в урядовій діяльності. В третє, **підтримка реформ**. Розробка аргументів допоможе в залученні підтримки для законодавчих змін або реформ, які зобов'язують владу оприлюднювати інформацію про виконання планів, що сприятиме покращенню законодавства та державного управління. В четвертих, **створення обґрунтованих рекомендацій**. Розробка аргументів допоможе сформулювати обґрунтовані рекомендації для влади щодо належного оприлюднення інформації з нормативних змін, створення механізмів моніторингу або вдосконалення існуючих практик оприлюднення. В п'ятих, **публічний тиск і засудження**. Якщо аргументи щодо важливості оприлюднення не будуть розроблені, то може бути менше публічного тиску на уряд та менше засуджень за недостатню відкритість. Розроблені аргументи створять інформацію для обговорення цього питання серед громадськості та інших зацікавлених сторін. В шостих, **систематизація інформації**. Розробка аргументів допоможе систематизувати та узагальнити інформацію про важливість оприлюднення, що полегшить розуміння та комунікацію цих ідей і сприятиме залученню більшої кількості осіб до обговорення. Отже, дослідження та розробка аргументів є необхідним етапом у просуванні ідеї е-демократії в Україні та забезпеченні оприлюднення важливої інформації про діяльність влади.

Відсутність оприлюднення виконання Розпорядження КМ України від 8.11.2017 №797-р, Концепції та Плану заходів щодо її реалізації впливає на демократію та прозорість в державному управлінні, а також на здійснення контролю громадськістю. Загальною метою аргументів є забезпечення відкритості, прозорості та відповідальності уряду перед громадськістю, що є фундаментальними принципами демократії та гарантими зміцнення демократії в Україні. Ось ряд аргументів, які пояснюють необхідність оприлюднення інформації про виконання зазначених документів:

Прозорість та відкритість. Оприлюднення виконання Плану заходів створить можливість для громадян та інших зацікавлених сторін зрозуміти, як уряд виконує свої обіцянки та зобов'язання. Суспільство має право знати, як витрачаються публічні кошти і як влада виконує свої функції, бо прозорість робить процес управління більш зрозумілим, допомагає запобігти корупції та неефективному використанню ресурсів.

Відповідальність КМ України. Публічна інформація про стан виконання Плану заходів створить механізм контролю за діяльністю КМ України. Знання того, що громадськість слідкує за виконанням обіцянок, змусить КМ України відповідати за свої дії та рішення, бо якщо уряд не виконує свої обіцянки, це може вплинути на його репутацію і популярність серед громадян, а також призвести до вимоги відповідальності перед парламентом чи іншими контролюючими органами.

Залучення громадян. Відкрита інформація про виконання Плану заходів стимулюватиме активну участь громадян у демократичному процесі, де громадяни, будучи більш обізнаними щодо планів та досягнень уряду, можуть брати активну участь у формуванні політики, що включає обговорення та діалог із представниками влади, висловлення своїх поглядів та вимог до державних органів.

Підвищення довіри. Оприлюднення інформації про виконання Плану заходів сприятиме підвищенню довіри громадян до влади. Громадяни більше довіряють уряду, коли вони бачать, що той відкрито ділиться інформацією про свою роботу, досягнення та сприяє покращенню стосунків між владою та громадянами, збільшуючи легітимність уряду.

Покращення ефективності управління. Оприлюднення інформації про виконання Плану заходів дозволить уряду більш відповідально поставитися до оцінювання своїх досягнень та недоліків, що за результатом допоможе уряду управляти краще, виправляти помилки, а також розробляти більш ефективні стратегії та програми, покращуючи свою роботу.

Отже, оприлюднення інформації про виконання, зокрема Плану заходів *дозволить забезпечити* більшу прозорість та відкритість у державному управлінні, залучити громадян до участі у процесах управління, підвищити довіру до уряду, пришвидшить розвиток е-демократії, покращить якість державного управління в цілому.

Для зміни ситуації та забезпечення оприлюднення виконання Розпорядження КМ України від 8.11.2017 №797-р, Концепції та Плану заходів щодо її реалізації варто рекомендувати:

Нормативні зміни. Якщо законодавство не передбачає обов'язку оприлюднювати інформацію про виконання Плану заходів, вчені, громадські організації та активісти повинні пропонувати внесення відповідних змін до нормативно-правових актів. Законодавчі зміни зможуть закріпити право громадян на інформацію та встановити обов'язок влади оприлюднювати відповідні дані.

Активну громадську підтримку. Громадські організації, активісти та громадяни мають сильний вплив на уряд через свою здатність мобілізувати громадську підтримку. Коли суспільство виражає зацікавленість у відкритості та прозорості урядових дій, влада відчуває тиск враховувати ці побажання, що включає проведення публічних акцій, петицій, онлайн-кампаній, які залучають увагу до проблеми та створюють обговорення в суспільстві.

Публічний тиск та моніторинг. Громадським організаціям (далі – ГО) варто встановити системи моніторингу діяльності уряду, що допоможе вимагати відкритості в роботі, включаючи регулярні опитування, аналіз публічних документів та публікацію результатів, демонструючи ступінь відкритості урядових інституцій. ГО можуть регулярно опитувати уряд щодо стану виконання Плану заходів та публікувати результати, де через цей процес, громадськість отримує об'єктивну інформацію і може вимагати реформ, якщо вони необхідні.

Подачу петицій і запитів на інформацію. Фізичні та юридичні особи мають право подавати офіційні запити на інформацію про виконання Плану заходів та роботу уряду, що є важливим механізмом забезпечення доступу до інформації та демократичного контролю над діяльністю влади. Вимагаючи відповідей на запити, громадяни створюватимуть публічний тиск на уряд для публічного оприлюднення інформації.

Міжнародний тиск. Міжнародні організації та партнери можуть впливати на уряд України, закликаючи до більшої прозорості та відкритості в управлінні. Міжнародний тиск є особливо ефективним, оскільки влада України стурбовано відноситься до свого міжнародного статусу та репутації.

Співпрацю з медіа. Співпраця з журналістами і медіа допоможе розкрити проблему оприлюднення інформації більшій аудиторії. Журналісти зможуть розслідувати та публікувати історії про важливість відкритості та використовувати свої засоби масової інформації для привертання уваги до цього питання.

Участь у громадських обговореннях та консультаціях. Громадські обговорення та консультації є платформами для висловлення громадянських думок і вимог щодо оприлюднення інформації. Уряд повинен ознайомлюватися з думками та пропозиціями громадян у процесі прийняття рішень.

Створення альтернативних засобів інформації. Якщо влада не надає інформацію, громадськість повинна створити свої власні інформаційні ресурси та платформи для обміну інформацією, що дозволить їм отримувати доступ до необхідної інформації та збільшити тиск на владні інституції для оприлюднення даних.

Дотримання цих рекомендацій сприятиме створенню більш відкритого і прозорого уряду та зокрема, допоможе забезпечити оприлюднення виконання Плану заходів щодо розвитку електронної демократії в Україні за умови активної громадської підтримки, впровадження механізмів громадського тиску і моніторингу, що грають критичну роль у сприянні оприлюдненню виконання дій уряду із забезпечення відкритості та демократії в державі.

Пункт 4 цієї ж Постанови КМ України рекомендує органам місцевого самоврядування, а також підприємствам, установам та організаціям, що належать до комунальної форми власності, розробити власні плани заходів згідно з Концепцією розвитку електронної демократії в Україні, та відкриває вченим ще одне поле для досліджень щодо стану виконання такої рекомендації й її наслідків для держави та окремих громад [1]. Крім того, у вивченні цієї тематики буде корисно врахувати дослідження М. Афанасьєвої про критерії створення законодавчого плану виборчої системи в Україні (Афанасьєва, 2012: 270-272) та дослідження «правових інструментів» у сфері виборчого права (Афанасьєва, 2018: 254-256).

Окремої уваги дослідників потребує вивчення стану реалізації Стратегії електронного парламентаризму на 2018-2020 роки, затвердженої Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 5.07.2018 р. № 278 разом з Планом реалізації. Бо відповідно до змісту Розпорядження річний звіт про стан виконання Стратегії електронного парламентаризму на 2018-2020 роки повинен був подаватися тільки Голові Верховної Ради України та парламентському комітету, до предметів відання якого належать питання інформатизації (Розпорядження Голови Верховної Ради України «Про затвердження Стратегії електронного парламентаризму на 2018-2020 роки», 2018). Тобто, публічне оприлюднення результатів не відбулося, як й у випадку Розпорядження КМ України від 8.11.2017 №797-р.

Висновки. У даній статті були досліджені аргументи, які вказують на необхідність та важливість оприлюднення виконання Розпорядження КМ України від 8.11.2017 №797-р, Концепції та Плану заходів щодо її реалізації. Аналіз відповідних документів та інших даних свідчить про важливість відкритості і прозорості у виконанні державних рішень та планів. Отримані аргументи дозволяють зрозуміти, що оприлюднення результатів виконання Розпорядження КМ України від 8.11.2017 №797-р. та пов'язаних документів є необхідним кроком для забезпечення відкритого доступу до інформації з розвитку електронної демократії в Україні, що сприятиме залученню громадськості до моніторингу та оцінки ефективності виконання державних завдань, підвищенню відповідальності органів влади перед суспільством, підсиленню довіри громадян до державних інституцій, та є дієвим кроком для подальшого розвитку електронної демократії в Україні.

Список використаних джерел:

1. Афанасьєва М. В. Категорія «правові засоби» у виборчому праві. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. У 2-х т. Т. 1. Відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса. Видавничий дім «Гельветика». 2018. С. 254-256.

2. Афанасьєва М. В. Критерії законодавчого проектування виборчої системи в Україні. Правове життя сучасної України. *Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу*. Т. 1. Відп. за випуск д.ю.н., проф. В.М. Др'омін. Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса. Фенікс. 2012. С. 270-272.
3. Бойко Н. Дигіталізація відносин «держава – громадянин» у реаліях сучасного українського суспільства: складності та досягнення. *Зб. наук. праць. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 7 (21). Київ. 2020. 547 с.
4. Засадко В. В., Матвеев Є. Е. Інституційні основи електронної участі громадян: досвід України і ЄС. С. 138-140. *V Міжнародна науково-практична конференція, присвячена світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Л. Юзькова*. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. 2022. 416 с.
5. Митко А. М. Інформаційна демократія: реалії та виклики часу. Луцьк. Вежа-друк. 2014. 400 с.
6. Розпорядження Голови Верховної Ради України «Про затвердження Стратегії електронного парламентаризму на 2018-2020 роки» від 5.07.2018 р. № 278. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/278/18-pr#Text>
7. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації» від 8.11.2017р №797-р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p#Text>

References:

1. Afanasieva, M.V. (2018) Katehoriia «pravovi zasoby» u vyborchomu pravi. Pravovi ta instytutsiini mekhanizmy zabezpechennia rozvytku Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehratsii. [The category of «legal means» in electoral law]. *Materialy Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii*. U 2-kh t. T. 1. Vidp. red. H. O. Ulianova. Odesa. Vydavnychiy dim «Helvetyka». S. 254-256.
2. Afanasieva, M.V. (2012) Kryterii zakonodavchoho proektuvannia vyborchoi systemy v Ukraini. [Criteria for the legislative design of the electoral system in Ukraine]. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy. Mizhnar. nauk. konf. prof.-vykl. skladu*. T. 1. Vidp. za vypusk d.iu.n., prof. V.M. Dromin. Natsion. un-t «Odeska yurydychna akademiia». Odesa. Feniks. S. 270-272.
3. Boiko, N. (2020) Dyhitalizatsiia vidnosyn «derzhava – hromadianyn» u realiakh suchasnoho ukrainskoho suspilstva: skladnosti ta dosiahnennia. [Digitization of «state-citizen» relations in the realities of modern Ukrainian society: difficulties and achievements]. *Zb. nauk. prats. Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin*. Vyp. 7 (21). Kyiv. 547 s.
4. Zasadko V.V., Matvieiev Ye.E. (2022) Instytutsiini osnovy elektronnoi uchasti hromadian: dosvid Ukrainy i YeS. [Institutional foundations of electronic participation of citizens: the experience of Ukraine and the EU]. S. 138-140. *V Mizhnarodna nauково-praktychna konferentsia, prysviachena svitlii pamiaty doktora yurydychnykh nauk, profesora, akademika-zasnovnyka NAPrNU, pershoho Holovy Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy L. Yuzkova*. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava imeni Leonida Yuzkova. 416 s.
5. Mytko, A.M. (2014) Informatsiina demokratiia: realii ta vyklyky chasu. [Information democracy: realities and challenges of the time]. Lutsk. Vezha-druk. 400 s.
6. Rozporiadzhennia Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro zatverdzhennia Stratehii elektronnoho parlamentaryzmu na 2018-2020 roky» vid 5.07.2018 r. № 278. [On the approval of the Strategy of electronic parliamentarism for 2018-2020]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/278/18-rh#Text> [in Ukrainian].
7. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku elektronnoi demokratii v Ukraini ta planu zakhodiv shchodo yii realizatsii» vid 8.11.2017r №797-r. [On the approval of the Concept of the development of e-democracy in Ukraine and the plan of measures for its implementation]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-r#Text> [in Ukrainian].